

פעילי ימין רדיקלי ואלימות פוליטית כלפי המדינה: אסטרטגיית שינוי או ערעור על לגיטימיות?

יאיר יאסן*

תקציר. בעוד הדמוקרטיה אמורה להקנות לאזרחים אמצעים שמאפשרים שינוי ועדיפים על אלימות, מספר לא מבוטל של אזרחים מקבוצות חברתיות שונות מתנגש באלימות עם סוכני המדינה. מאמר זה, המבוסס על 20 ראיונות עומק חצי-מובנים עם פעילי ימין רדיקלי מהגדה המערבית (מתוך 60 ראיונות עם פעילים ממגזרים שונים), מבקש להסביר איזו פרשנות מעניקים פעילי ימין רדיקלי לאלימות המופנית כלפי המדינה. הממצאים מעלים שתי אפשרויות שאינן מוציאות זו את זו. האחת היא שאלימות נתפסת כאסטרטגיה מודעת לשינוי חברתי-פוליטי: מרואיינים מסכימים לסכן את עצמם, ובמידה פחותה את קבוצתם, בתמורה לתועלת הפוטנציאלית שבסימון מה שהפעילים מכנים "תג מחיר" לפעולות המדינה והתוויית גבולות המותר והאסור לה מבחינת פינויי שטחים בעתיד. האפשרות השנייה היא שהאלימות מעידה על ערעור תפיסת הלגיטימיות של המדינה. כך, לגיטימיות מדינתית נתפסת נחלקת לשישה מרכיבים שהמרואיינים מערערים עליהם באופן דיפרנציאלי: הזדהות, אפקטיביות, אמון, צדק תהליכי, צדק חלוקתי וחוקיות. לבסוף, המאמר מציע לבחון אם וכיצד אפשר להחיל את המסקנות העולות ממנו על קבוצות אחרות של ימין רדיקלי בעולם.

מילות מפתח: מתנחלים, אלימות פוליטית, שיקולי עלות-תועלת, לגיטימיות מדינתית נתפסת

מבוא

שלושה אירועים מסמנים אבני דרך בהתנגשויות האלימות בין פעילי ימין ובין מדינת ישראל וסוכניה. הראשון הוא רצח ראש הממשלה יצחק רבין בשנת 1995 בידי יגאל עמיר, איש הציונות הדתית ופעיל חברתי-פוליטי, שאף שלא היה מתנחל בעצמו הרי מרכז הפעילות הפוליטית שלו, קשריו החברתיים והמוקד האידאולוגי שלו היו בגדה המערבית (פייגה, 2015). האירוע המשמעותי השני הוא פינוי המאחז הבלתי מורשה עמונה בשנת

* ד"ר יאיר יאסן, התוכנית לניהול ויישוב סכסוכים, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב מחבר המאמר מבקש להודות לפרופ' גיא בן-פורת על ההנחיה והליווי, ולעורכת כתב העת ולסוקרות האנונימיות על הערותיהן המאירות.

2006, שהיה כרוך בהתנגשות אלימה שבמהלכה נפצעו כמאתיים איש, מתוכם כשמונים אנשי כוחות הביטחון ושני חברי כנסת (Alimi, 2016). האירוע השלישי מוכר פחות, אך הוא חשוב בעיקר בשל תקדימיותו: הפעולה הראשונה אשר כונתה "תג מחיר"¹, שהופנתה כלפי כוחות צה"ל, התרחשה בשנת 2011 כאשר כמאה אזרחים הגיעו לבסיס הצבאי החטיבתי שבשומרון, השחיתו ציוד צבאי, קיללו חיילים, יידו אבנים ופצעו את סגן מפקד החטיבה. בניגוד למקרי עבר הייתה זו התקפה יזומה, מתוכננת ומאורגנת היטב של יהודים נגד כוחות הצבא (Byman & Sachs, 2012). כוחנות ואלימות אמנם אפיינו מאז 1967 את ההתנחלות היהודית בשטחים שכבשה ישראל במלחמת ששת הימים – וזו באה לידי ביטוי באלימות הן של ערבים, הן של פעילי ימין, והן של המדינה – אבל רק מאז תחילת שנות התשעים אנו עדים להתגברות ממשית של מעשי האלימות של פעילי ימין רדיקלי כלפי המדינה.² מקרים דומים של התנגשויות אלימות בין קבוצות ימין רדיקליות ובין המדינה מתרחשים במקומות שונים בעולם, ומתגברים לאחרונה בחסות מנהיגים לאומניים דומיננטיים (Colvin & Psoiu, 2018; Ravndal, 2016).

התנגשויות אלימות בין אזרחים למדינה מעלות תהיות בנוגע להתרחשותן של מחאות אלימות (della Porta, 2013). ראשית, דמוקרטיה אמורה להקנות כלים המאפשרים שינוי ואשר על פי רוב הם יעילים יותר מאשר אלימות, הפוגעת הן במסגרת הדמוקרטית עצמה הן בלגיטימציה הציבורית של המחאה ולכן היא עלולה להביא יותר נזק מאשר תועלת. שנית, בצד האלימות מונח המחיר האישי והקבוצתי שעלולים לשלם אלה שמתמשים בה, ולמרות זאת מספר לא מבוטל של אזרחים, מתוך קבוצות חברתיות שונות, מתנגש באלימות עם סוכני המדינה (Yassan, 2020).

מבין המקרים השונים של התנגשויות אלימות בין המדינה לקבוצות מיעוט, המקרה של פעילי הימין הרדיקלי בגדה המערבית מעניין במיוחד. בניגוד לקבוצות מוחלשות או מקופחות אשר יכולתן לחולל שינוי חברתי מוגבלת, למתנחלים בגדה המערבית יש כוח חברתי-פוליטי לא מבוטל ואמצעים להשפעה. יתרה מזו, כוחם של זרמים אידאולוגיים בתנועת ההתנחלות הולך וגדל בלב הקונצנזוס הלאומי-יהודי בישראל (אלדר וורטל, 2004; Haklai & Loizides, 2015). לכך יש להוסיף את העובדה שכוחות הביטחון, שאיתם הפעילים מתנגשים לעיתים באלימות, למעשה מגנים ושומרים על הנוכחות היהודית על הקרקע שעליה הפעילים תובעים ריבונות (Sprinzak, 1991).

שתי טענות שאינן מוציאות זו את זו יכולות להסביר את הפרדוקס שבהפעלת האלימות נגד המדינה ובה בעת בחסות המדינה, אגב סיכון אישי וקבוצתי. הטענה האחת היא שהפעילים תופסים את האלימות כאסטרטגיה מודעת לשינוי פוליטי (Eiran & Krause, 2016). כלומר,

1 המונח "תג מחיר" משמש את הפעילים להצדקת אלימות נגד פלסטינים או נגד המדינה. לצד משמעויותיו הפוליטיות הברורות של המונח, אראה בהמשך כיצד הוא נקשר גם בשיקולי עלות-תועלת.

2 פעולות אחרות של טרור יהודי – כמו של המחתרת היהודית, הרצח ההמוני שביצע ברוך גולדשטיין בחברון, הטבח שביצע עדן נתן-זאדה בשפרעם, הרצח האכזרי של מוחמד אבו חדיר בירושלים, ופיגוע ההצתה במשפחת דוואבשה בכפר דומא – לא הופנו ישירות נגד המדינה או נגד סוכניה (Pedahzur & Perliger, 2011).

למרות הסיכון שבפגיעה אישית ובפגיעה בדימוי הציבורי של המאבק, האלימות נתפסת כאמצעי מקובל על מנת לגבות מהמדינה מחיר כאשר היא מפנה יישובים יהודיים, וכן כאמצעי מועיל להעלאת המודעות הציבורית למאבק. כך, שיקולי התועלת גוברים על שיקולי העלות של הפעולה. הטענה השנייה היא כי לפעולה אלימה יש משמעות עמוקה מאסטרטגיה או תועלתנות והיא מעידה על ערעורה של תפיסת הלגיטימיות של המדינה (Pedahzur et al., 2000). אפשרויות אלו, שכאמור עשויות להתקיים במקביל, מסבירות אמפירית מגוון של זירות מחאה אלימות אחרות, למשל של הבדואים בנגב ושל יוצאי אתיופיה בישראל (יאסן, 2020; Yassan, 2020). לכן, אף שהמחקר הקיים מציע הסברים אחרים לתופעה – למשל בהדגישו מנהיגות רדיקלית (Katsman, 2019), תפיסות אדנות על הארץ (אלדר וזרטל, 2004) או מאפיינים חברתיים-פסיכולוגיים של הפעילים (Friedman, 2015) – חשוב לבחון דווקא הסברים אלו ביחס לאוכלוסייה שנתפסת בקרב קהלים רבים כאינטרסנטית וכמחזיקה באידאולוגיות חלופיות לאלה של המדינה.

מטרת המאמר היא להסביר איזו פרשנות מעניקים פעילי ימין רדיקלי לאלימות המופנית כלפי המדינה. לשם כך נבחנה זירת המאבק של פעילי הימין הרדיקלי בגדה המערבית כמקרה בוחן של קבוצת מיעוט חזקה, אשר מצד אחד מתמודדת מול אלימות פלסטינית ומצד שני, ובשל כוחם המתעצם של זרמים התנחלותיים אידאולוגיים בלב הקונצנזוס הלאומי-יהודי, פעיליה אינם חוששים לפעול באלימות – לעיתים כלפי פלסטינים ולעיתים כלפי סוכני המדינה, במחאה על מדיניותה ותוך כדי ערעור על סמכותה. שאלת המחקר המרכזית היא כיצד פעילי ימין רדיקלי מסבירים את חלקם בהתנגשות האלימה, ושאלה נוספת הנגזרת ממנה היא האם ובאיזה אופן תפיסות אסטרטגיות משמשות מול תפיסות המערערות על לגיטימיות המדינה ומספקות פרשנות לחלקם של הפעילים באלימות.

המאמר מציע שתי תרומות עיקריות. האחת היא הטענה כי בניגוד למה שהציעו מחקרים קודמים (בן מאיר ואלתרמן, 2011; Bar-Tal & Hammack, 2012), האלימות אינה מעידה בהכרח על דה-לגיטימציה מוחלטת למדינה אלא יכולה לשקף ערעור על חלק ממרכיבי תפיסת הלגיטימיות. המאמר מפתח את המחקר הקיים ומראה כי בהסברים של פעילים לחלקם בהתנגשויות אלימות אפשר לזהות תפיסות המערערות בעיקר על חוקיות המדינה, ולצידן תפיסות שפחות מערערות על הזדהות עם המדינה. השנייה היא ההצעה לבחון אם אפשר להחיל את המסגרת התאורטית של המאמר על קבוצות דומות אחרות ולהגדיר את קבוצת פעילי הימין הרדיקלי בגדה המערבית כ"קבוצה משפיעה", כלומר כזאת שמסקנות שחלות עליה יכולות לפתח את ההבנה התאורטית לגבי קבוצות אחרות של ימין רדיקלי בעולם (Seawright & Gerring, 2008).

חשיבותו של המאמר בנקודת המבט שלו. הסטת נקודת המבט מהאופן שבו המדינה פועלת (ומבקשת להצטייר כלגיטימית בעיני אזרחיה) אל האופן שבו אזרחים תופסים את התנהלותה (ואת הלגיטימיות שלה) משלימה את החסר במחקר הקיים, ומאפשרת דיון ביקורתי באלימות פוליטית של קבוצת מיעוט דומיננטית על בסיס מסגרת תאורטית מעודכנת. הדיון מתמקד בהסבריהם של פעילים בתקופה שבה אזרחים רבים מערערים על תקפותן של דרכי ההשתתפות הפוליטית המסורתית ועל המידה שבה הפוליטיקה משרתת את האינטרסים והרצונות שלהם. יתר על כן, מעטים המחקרים העוסקים בימין הרדיקלי בגדה המערבית ואשר כוללים ראיונות עומק אישיים עם פעילים, חלקם אלימים במיוחד.

שיטת מחקר זו מאפשרת להביא את קולם ולהציג את השקפת עולמם, ועל אלה המאמר מבסס טענה תאורטית רחבה.

אסטרטגיות לשינוי פוליטי-חברתי

היכולת לחולל שינוי בדמוקרטיות באמצעות מאבק אזרחי שמורה לרוב לאזרחים מקבוצות בעלות כוח והשפעה. כאשר הן נתקלות בסירוב מצד המדינה, הן עשויות להעדיף את הערכים והאמונות של הקבוצה על פני סמכות המדינה (Miodownik & Nir, 2015). אף שהדמוקרטיה מספקת כלים להשתתפות פוליטית חוקית ונורמטיבית, מחאות גולשות לעיתים להתנגשויות אלימות ולשימוש בכלים לא נורמטיביים לשם השתתפות פוליטית (della Porta, 1995). בפעילי הימין הרדיקלי בגדה המערבית אפשר לראות קבוצת כוח שהשפעתה הפוליטית-חברתית בישראל ניכרת.

המחקר על הימין הרדיקלי בגדה המערבית קושר בין הקצנה (רדיקליזם) ובין אלימות דתית (Hirsch-Hoefler & Mudde, 2020; Perliger & Pedahzur, 2016). אף שמאפייניו של הימין הרדיקלי בגדה המערבית, המונע לעיתים קרובות ממניעים דתיים-משיחיים, שונים בדרך כלל מהמאפיינים של קבוצות ימין רדיקליות אחרות ברחבי העולם (למשל ארגון Proud Boys אשר עלה לכותרות במהלך כהונתו של דונלד טראמפ כנשיא ארצות הברית), אפשר למצוא ביניהם דמיון, בעיקר בנושאים כמו אידאולוגיה פוליטית גזענית, פשעי שנאה, גישה אנטי-ממשלתית ופעולות רדיקליות (Mudde, 2019). מכאן שיש לפתח את הקשר בין אלימות דתית, רדיקליזם ואלימות פוליטית.

אלימות פוליטית היא מאבק על העקרונות המארגנים של החברה, ותכליתה לא פעם היא לשנות עקרונות אלו. האלימות מופעלת בהקשר פוליטי, דהיינו למטרות השפעה על המדינה, מחאה נגד המדינה והגנה על המדינה, או לחלופין איננה מכוונת כלפי המדינה אלא מבטאת מאבק אזרחי נגד קבוצה אחרת שיש לה עוצמה חברתית-פוליטית ושנתפסת כמסוכנת בעיני מפעילי האלימות (Hirsch-Hoefler et al., 2019). אלימות פוליטית נמצאת על קו רציף המתחיל באלימות מילולית, עובר דרך הסתה, נזק לרכוש ופגיעה גופנית מתונה, ומסתיים בפגיעה קטלנית (Alimi et al., 2015).

אסטרטגיה אקטיביסטית רדיקלית היא פעולה שנועדה להשפיע על מדיניות באמצעות התנהגויות הנחשבות בלתי חוקיות או בלתי קבילות תחת הנורמות והכללים של הקבוצה החברתית הרחבה יותר. אפשר להבדיל בין אקטיביזם רדיקלי ובין אקטיביזם מתון לפי סוג הפעולה: אקטיביזם רדיקלי טומן בחובו נכונות להשתמש באלימות פוליטית או באמצעים בלתי חוקיים, ואילו האקטיביזם המתון אינו דוגל בדרכים כאלה (Hirsch-Hoefler et al., 2016). התנהגות רדיקלית שונה מהתנהגות פוליטית הנחשבת נורמטיבית לפי הנורמות של המערכת החברתית הכללית (המתבטאת למשל בחוקים ובתקנות), אך לא לפי הנורמות של הקבוצה המבצעת את הפעולה (Shuman et al., 2016).

כך, מתוך מגוון אפשרויות מחאה ומאבקים חברתיים, אפשר לראות באלימות פוליטית של אזרחים כלפי המדינה וסוכניה אסטרטגיה רדיקלית לשינוי חברתי-פוליטי. לכן אלימות פוליטית איננה רק תגובה מקרית לסיטואציה מקומית, כי אם לעיתים שיטת פעולה מקובלת (גם אם איננה מתוכננת) בעיני אלה שנוקטים אותה. מחקרים רבים עוסקים באסטרטגיות

של פעולת המחאה וההשתתפות הפוליטית האלימה, וכפועל יוצא מכך גם בנסיבותיה החברתיות (Roggeband & Klandermans, 2017) ובמניעים הפסיכו-חברתיים של מי שלוקחים בה חלק (Jost & van der Toorn, 2012). כך אפשר לבחון כיצד הפעולה האלימה נתפסת כאסטרטגיית מחאה משתלמת מבחינת שיקולי עלות-תועלת, וכן כאסטרטגיית מחאה מועילה למשיכת תשומת לב ציבורית.

אזרחים ייקחו חלק במחאה אם הם מכירים את האפשרויות העומדות לפניהם, אם הם מסוגלים לעשות בהן שימוש ואם הם מוכנים לעשות זאת. לפיכך, הפעולה האלימה עשויה להיתפס כאסטרטגיה כדאית ולהיות מוסברת באמצעות משוואת עלות-תועלת (פירסון, 2017). שיקולי עלות יכולים לנמק את הפעולה כהסכמה להסתכן ואף לספוג עלות למען המטרה – עלות אישית, למשל פציעה או מאסר, או עלות קבוצתית כמו פגיעה בדימוי הציבורי של הקבוצה והמאבק (Lowndes et al., 2017). שיקולי תועלת יכולים לנמק פעולה כאמצעי הרתעה מפני פעולה של המדינה. עלות הפעולה קשורה באופן ישיר לנכונות לקחת בה חלק, ועל כן היא גורם משמעותי במשוואת עלות-תועלת (McAdam, 1986).

לצד זאת, מחאות אלימות נתפסות ככלי מועיל למשיכת תשומת לב ציבורית, כלומר להעלאתם של נושאים הדורשים טיפול מידי אל המודעות החברתית והשיח בתקשורת. הקשת הרחבה של אסטרטגיות מחאה נעה מהתנגדות סבילה ועד התנגדות פעילה שיש בה שימוש באלימות (Gallagher-Cunningham et al., 2017) – אבל במקרים רבים מאבקים פוליטיים ומחאות חברתיות לא היו מגיעים לכותרות העיתונים או מעוררים עניין נרחב לולא השימוש היזום באלימות, או לחלופין לולא התנגשויות אלימות שפעילי המחאה לא תכננו אותן. דוגמאות להצלחה של מחאות והתנגשויות אלימות ולהשפעתן הציבורית אפשר למצוא לאורך ההיסטוריה בדמוקרטיה שונות בעולם, למשל במחאה ארוכת השנים של השחורים בארצות הברית (Opotow, 2016) ובפרט במחאת הנגד של הימין הרדיקלי בפורטלנד ב-2020, במחאת האפודים הצהובים בצרפת (Lianos, 2019) ובמחאת הימין הרדיקלי בהונגריה (Mares, 2018).

לגיטימיות מדינתית נתפסת

התנגשויות אלימות יכולות להיות תגובתיות או מוסברות כאסטרטגיה שמטרתה שינוי. אך אפשרות נוספת להסביר אלימות פוליטית של אזרחים היא לראות בה תוצאה של ערעור על סמכות המדינה, כלומר ערעור על תפיסת הלגיטימיות שלה (Sprinzak, 1991). הסבר זה שונה מהתייחסות לאלימות כאסטרטגיה מכיוון שהוא מדגיש את ההיבטים האידאולוגיים של הפעלת האלימות ולא את ההיבטים התועלתניים שלה.

לגיטימיות היא תכונה המיוחסת למדינה על ידי אזרחים על בסיס הערכה של איכותיה הנורמטיביות, ותוצאתה היא הכרה בסמכותה של המדינה. הלגיטימיות נרכשת כאשר מעשים ותהליכים נתפסים כמוסכמים באמצעות שיוכם לנורמות ולערכים בחברה נתונה (Habermas, 1975). אפשר לייחס לגיטימיות למדינה כגוף אחד, לכוחות הביטחון בנפרד, או לפעולות ולהחלטות של המדינה ומוסדותיה. מדינה נתפסת כלגיטימית על ידי קבוצה מסוימת כאשר היא מצטיירת כפועלת באופן הוגן לטובת האזרחים ובאופן שמאפשר להם

להשפיע. כאשר תפיסה זו מתערערת, אזרחים עשויים לחרוג מכללי הדמוקרטיה ולפעול במחאה, שלעיתים כוללת אלימות (Rosanvallon, 2011).

הפעלת אלימות נגד המדינה יכולה להתפרש כאובדן לגיטימיות של המדינה במובן הבסיסי – קריאת תיגר על המונופול של האלימות הנתון בידי כוחות הביטחון (ובר, 1978). סוגיות רבות נוגעות למהות הלגיטימיות, וההגדרות הנגזרות מהן רבות ומקשות על בדיקתה (Wajner & Kacowicz, 2018). סוגיות אלו מעניינות במיוחד כאשר עוסקים בקבוצה שמחד גיסא כוחה הפוליטי-חברתי רב והיא תופסת עצמה כמי שצריכה ויכולה להוביל את המדינה, ומאידך גיסא חבריה פועלים לעיתים באלימות כלפי כוחות הביטחון שאמורים להגן עליהם ולאפשר את נוכחותם בקרקע שעליה הם תובעים ריבונות. פעולה אלימה יכולה כאמור להיתפס כאסטרטגיה לשינוי אך גם כערעור על סמכות המדינה, וכדי להבינה יש לפרוט את מרכיבי תפיסת הלגיטימיות המדינתית ואחר כך לדון בקשר שבין השחיקה בלגיטימיות ובין מחאות אלימות.

על בסיס יסודות תאורטיים של מחקר קודם (Yassan, 2020), הטענה במאמר זה היא כי אפשר לאפיין את תפיסת הלגיטימיות המדינתית בעיני האזרח ולקבוע כי היא מושתתת על שישה מרכיבים – הזדהות, אפקטיביות, אמון, צדק תהליכי, צדק חלוקתי וחוקיות. כך, המושג "לגיטימיות מדינתית נתפסת" הוא אינטגרציה של הגדרות קודמות מובחנות וממוקדות. הזדהות עם המדינה היא ההשקפה שלפיה לאזרח ולמדינה יש ערכים בסיסיים משותפים, וכן, הכרה של האזרח בזהותו הלאומית (Beetham, 2013; Hough et al., 2010); אפקטיביות היא ההשקפה שלפיה המדינה מתפקדת היטב ומועילה בתחומי חיים שונים (Hitt et al., 2017); אמון הוא השקפה שלפיה המדינה פועלת לטובת האזרח ומתוך כוונה טובה (Barker, 1990; Levi & Stoker, 2000); צדק תהליכי משקף תפיסה שלפיה מנגנוני השלטון פועלים בהוגנות ובשוויוניות כלפי כלל האזרחים בתהליכי העבודה (Tyler et al., 2016; Wolfe et al., 2015); התפיסה של צדק חלוקתי גורסת כי על המשאבים במדינה להיות מחולקים באופן צודק (Gilley, 2006; Lamont, 2017); וחוקיות משקפת תפיסה שלפיה המדינה פועלת במסגרת החוק (Hassan, 2015; Scharpf, 2009). המאמר בוחן את האופן שבו פעילי ימין רדיקלי מערערים על מרכיבי הלגיטימציה האלה ובודק אם אפשר להסביר את חלקם של הפעילים בפעולה האלימה ולטעון כי היא תוצאה של ערעור על סמכות.

בשונה משהציעו מחקרים קודמים (בן מאיר ואלתרמן, 2011; Bar-Tal & Hammack, 2012), אלימות פוליטית אינה מעידה בהכרח על דה-לגיטימציה מוחלטת אלא יכולה לשקף ערעור על חלק ממרכיבי תפיסת הלגיטימיות. מכיוון שערעור על תפיסת הלגיטימיות של המדינה טומן בחובו פוטנציאל לפעולות שונות של חוסר הסכמה והפעלת אלימות (Catlaw, 2007; Sprinzak, 1991), אפשר לטעון שהשימוש באלימות פוליטית של אזרחים כלפי המדינה וסוכניה ניתן להסבר כערעור על רכיבים שונים של לגיטימיות מדינתית נתפסת.

לסיכום, מאמר זה מתמקד בשני הסברים אפשריים של פעילים להשתתפותם באלימות פוליטית כלפי המדינה: האחד רואה באלימות אסטרטגיה לשינוי פוליטי-חברתי, והאחר משתמש בה לערעור על לגיטימיות מדינתית נתפסת. שני ההסברים נבחנים מנקודת מבטם של הפעילים ויכולים להתקיים זה לצד זה, והם מבטאים את המתח שבין שיקולים אינסטרומנטליים לשיקולים אידאולוגיים ביחסם של הפעילים כלפי המדינה.

פעילי הימין הרדיקלי ותנועת ההתנחלות בגדה המערבית

המתנחלים בגדה המערבית הם קבוצה בעלת השפעה חזקה במיוחד בקרב הימין הפוליטי בישראל. תנועת ההתנחלות היא מוקד סוער של מתיחות חברתית, ביטחונית ופוליטית, והיא עומדת בלב הדיון הפוליטי בישראל לפחות מאז מלחמת ששת הימים (Feige, 2009), אם לא מאז הדיון הפוליטי הציוני על אופייה של ההתיישבות הציונית בימי קום המדינה (גורני, 2009).³ הסערה הפוליטית נסובה סביב סוגיות ליבה ובהן צורכי ביטחון, זכויות אדם, חוק בינלאומי ומאזן דמוגרפי (רוט, 2014; שורץ ווילף, 2018).

מתחילת דרכה ועד היום, ההתנחלות היהודית מתואמת במידה לא מבוטלת עם השלטון והממשל הצבאי (אריאלי, 2018). היא ניוונה מהשקעה ישירה ועקיפה של מיליארדי שקלים, מנוהלת על ידי מערכת מסועפת של מוסדות, מוגנת על ידי מערך צבאי משוכלל ומקודמת באמצעות שדולה פוליטית יעילה ודעת קהל אוהדת (ארן, 2013; שחאדה, 2016). מתנחלים אידאולוגיים ואנשי הציונות הדתית מחזיקים זה שנים עמדות מפתח רבות בכנסת ובממשלה, במערכות המשפט והחינוך ובצבא. השפעה זו והשפעתם על דעת הקהל בישראל מתעצמת עם השנים (לוי, 2015). על פי נתוני הלמ"ס, בסוף 2019 מנתה האוכלוסייה היהודית בגדה המערבית כ־441,600 איש ב־127 יישובים ובהם כמה ערים מבוססות וכמה עשרות מאחזים בלתי מורשים (ששון, 2005). נתונים אלו אינם כוללים את מזרח ירושלים, אשר סופחה באופן רשמי ובה מוחל החוק הישראלי במלואו.

את המתנחלים אפשר לסווג לשלוש קבוצות עיקריות: האידאולוגים המבקשים לחזק את רעיון ארץ ישראל השלמה (הראל, 2016; שנהב, 2010), הפרגמטים המבקשים לשפר את איכות חייהם מבחינה כלכלית (גוטוויין, 2004), והחרדים שהופנו ליישובים ייעודיים שנבנו עבורם בשטחים אלו (כהנר, 2016; רודד, 2011). חלוקה זו אינה תמיד חד־ערכית ולפעמים יש חפיפה בין הקבוצות, למשל פרגמטים חרדים או אידאולוגיים (גיליס, 2016). אולם בעוד הפרגמטים התיישבו בגדה המערבית בעקבות תהליכים ניאוליברליים שהביאו לפירוק מדינת הרווחה, והחרדים התיישבו בה כתוצאה של מדיניות ממשלתית שבנתה עבורם יישובים, שתי הקבוצות האלה אינן מעורבות בדרך כלל באלימות פוליטית כלפי המדינה לשם מחאה אידאולוגית.

יסודותיה של הקבוצה השלישית, ההתנחלות האידאולוגית, הם בתנועת גוש אמונים, בציונות הדתית ובמשנתו של הרב קוק (קרבאל־טובי, 2016). זרם דתי זה מאופיין בגישה ממלכתית, בורגנית ומתונה. עם זאת, חלקים גדלים והולכים בדורות ההמשך של קבוצה זו מביעים התנגדות רעיונית ומעשית לממלכתיות של אבותיהם ואינם סרים למרותה של ההנהגה הדתית השמרנית. הם אינם מכירים בלגיטימיות של המדינה מכיוון שאיבדו את התקווה שזו בהנהגתה הנוכחית תשמור על קדושת הארץ, ורואים בה ממשל לרצון האלוהים (ענברי, 2008). כך, את המתנחלים האידאולוגים אפשר לסווג לשלוש קבוצות

3 מדינת ישראל נוסדה בידי קבוצות מיליטנטיות שהתחרו ביניהן על השלטון והעוצמה. בשל כך, בימיה הראשונים הייתה המדינה בלתי סלחנית כלפי אלימות של אזרחים ואף חוקקה את פקודת מניעת הטרור. עם השנים, תפיסת הטרור הופנתה יותר כלפי אויבים מבחוץ ופחות כלפי אלימות של יהודים (Shor, 2019).

משנה: ממלכתיים, פוסט־ממלכתיים ואנטי־ממלכתיים. ההצדקות האידאולוגיות לפעילות פוליטית־חברתית (Schwarzmantel, 2011) של פעילי הימין הממלכתיים נסמכות על זיכרון היסטורי של אירועים טראומטיים שחוה העם היהודי בעברו, ובראשם השואה, אך גם על בסיס תפיסות של רדיפה, גלות ואנטישמיות (Feige, 2009). הגישה הפוסט־ממלכתית מערערת על הלגיטימיות של המדינה ועל תהליכי החילון המתרחשים בה, רואה בציונות החילונית תנועה שסיימה את ייעודה ההיסטורי, ולפיכך טוענת שיש להחליפה במנהיגות "אמונית" (Aran & Hassner, 2013). הצדקות אידאולוגיות של פעילי ימין פוסט־ממלכתיים קשורות לתפיסות המערערות על מרכיב החוקיות בתפיסת הלגיטימיות של המדינה באופייה הנוכחי (אך אינן שוללות את רעיון מדינת ישראל), והקיצוניות שבהן מבקשות להקים בארץ ישראל מדינת הלכה דתית. השקפות פוסט־ממלכתיות משיחיות מתנגדות לעצם קיומו של שלטון דמוקרטי, או מעדיפות סמכות אלטרנטיבית למדינה (גרינבלום, 2016).

הגישה האנטי־ממלכתית ניזונה ממקורות הגותיים מחוץ לבית המדרש הציוני־דתי השמרני. היא מפקיעה את ממד הקדושה מהמפעל הציוני וממדינת ישראל, ומעדיפה על פניהם את ארץ ישראל. גישה זו מגדירה את המדינה כמודל קדם־משיחי שנועד להישבר ובמקרים רבים היא מתנגדת לשלטון החוק (שלג, 2015). לעיתים קרובות התומכים בגישה זו אינם מונעים מתוך אסטרטגיה. אלה הם אנשים עם קשיים הסתגלותיים, חוסר התאמה למסגרות נורמטיביות או עבר של עבריינות. הם נגררו למעשי אלימות מתוך מאפיינים אישיותיים או מניעים אישיים, או שנמשכו אחר דמויות דומיננטיות כמו מנהיגים ורבנים, או שנסחפו אל אירועים והתנגשויות אלימות מתוך חוסר תכנון ומעש (Friedman, 2015). כיום רווח המינוח "נוער הגבעות" לתיאור קבוצה זו, אך המציאות מראה שהכינוי לא רק מקל במידת מה את חומרת מעשיהם (מהמפורסמים המיוחסים להם בתקשורת: שריפת מסגדים וכנסיות, עקירת מטעי זית, יידוי אבנים ותקיפה של חקלאים פלסטינים) אלא הוא גם לא מדויק מבחינת שכבת הגיל ומקום המגורים של הפעילים – לא תמיד מדובר בצעירים, ולעיתים אלה תושבים של ערים או יישובים מפותחים יחסית (צפדיה, 2016).

ההתנתקות מגוש קטיף ב־2005 ופינוי עמונה ב־2006 העמיקו את השבר בכל מחנה הימין המתנחלי ופגעו בתפיסת הלגיטימיות של הנהגתם בעיני המתנחלים האידאולוגיים (רוט, 2014; שגל ומשעל, 2005). מתוך כך קמו בדור ההמשך של הימין המתנחלי האידאולוגי כמה קבוצות אלימות הפועלות נגד מוסלמים, נוצרים וכוחות הביטחון. לעיתים הקבוצות פועלות באופן מאורגן וחתרני ולעיתים הן מובלות על ידי מנהיגים דומיננטיים שהן רואות בהם סמכות רוחנית אידאולוגית. תפיסותיהן המשיחיות־תאוקרטיות מעמידות את הדת מעל כל חוק מדינה אחר. השבר בסמכות הרבנית בקרב הימין המתנחלי העמיק עוד כאשר רבני הימין הממלכתיים התנגדו לפעולות אלימות כלפי כוחות הביטחון והפלסטינים, בעוד רבנים אחרים תמכו בפעולות אלו ובהפרת שלטון החוק תחת תנאים מסוימים (גרינבלום, 2016; Pedahzur & McCarthy, 2015).

על הרקע הזה תיבחן כעת הפרשנות שמעניקים פעילי ימין רדיקלי לאלימות המופנית כלפי המדינה. שאלת המחקר המרכזית היא כיצד פעילי ימין רדיקלי מסבירים את חלקם בהתנגשות האלימה, וכנגזרת של שאלה זו – האם וכיצד תפיסות אסטרטגיות משמשות מול תפיסות המערערות על לגיטימיות המדינה ומאפשרות לפרש את חלקם של הפעילים באלימות. בהסתמך על הרקע הסוציולוגי שנסקר לעיל, אפשר לשער כי האלימות של

פעילי ימין רדיקלי בישראל המופנית כלפי המדינה מקורה בעיקר במתנחלים אידאולוגיים: פוסט-ממלכתיים, אנטי-ממלכתיים, ובמידה פחותה גם מתנחלים אידאולוגיים ממלכתיים.

שיטה

מחקר איכותני זה מבוסס על 20 ראיונות עם פעילי ופעילות ימין רדיקלי מהגדה המערבית, מתוך 60 ראיונות עומק חצי-מובנים עם פעילים ופעילות ממגזרים שונים. המרואיינים פעילי הימין הרדיקלי מהגדה המערבית היו מעורבים במקרי אלימות מסוגים שונים כלפי כוחות הביטחון, החל בוונדליזם והשחתת ציוד, דרך הסתה, אלימות ברשת והתנגדות פעילה למעצר, ועד לפגיעה ויג'ילנטית פיזית בחיילים ובשוטרים (פירוט נוסף מופיע בפרק הממצאים). 40 המרואיינים שאינם פעילי ימין רדיקלי שייכים לקבוצות אחרות בישראל שבינן ובין המדינה התרחשו התנגשויות אלימות על רקע מחאה פוליטית חברתית. ניתוח כלל 60 הראיונות היה הכרחי על מנת לבנות תמות מהימנות ותקפות שיספקו תשתית אמפירית לעיבוד הממצאים, אך הממצאים המוצגים במאמר זה מכאן והלאה והמסקנות העולות ממנו מבוססים רק על הראיונות עם פעילי הימין הרדיקלי (שקדי, 2011).

הראיונות נערכו בשנים 2015-2018. רואיינו 18 גברים ו-2 נשים (ניסיון לראיין יותר נשים לא צלח בשל היענות נמוכה) בני 18-61, והגיל הממוצע היה 30.7. 17 מתוך המרואיינים היו מתנחלים, שניים לא היו תושבי הגדה המערבית אך תיארו עצמם כפעילים פוליטיים-חברתיים ותיקים וכולטים שם, ואחד התגורר בעבר בגוש קטיף. כמשוער, את כל 20 המרואיינים אפשר להגדיר - במועד הראיונות או בעברם הפעיל הרלוונטי - כמתנחלים אידאולוגיים. מתוכם אפשר לסווג 5 כממלכתיים, 9 כפוסט-ממלכתיים ו-6 כאנטי-ממלכתיים. 15 מרואיינים הגדירו עצמם דתיים ו-5 הגדירו עצמם חילוניים (4 חזרו בשאלה). במועד הראיונות 12 מרואיינים היו רווקים ו-8 נשואים.

הקשר עם המרואיינים נוצר בשתי דרכים עיקריות - גישה ישירה באמצעות רשתות חברתיות לפי דיווחים חדשותיים רלוונטיים, וגישה מתווכת דרך חוקר אחר, עיתונאי או פעיל חברתי. המרואיינים הראשונים הובילו לאחרים בשיטת כדור השלג. רוב הראיונות ארכו בין 45 ל-90 דקות, הוקלטו בהסכמת המרואיינים ותומללו לטקסט ששימש מסד לנתוני המחקר (Levitt et al., 2018). לא קל היה להגיע אל המרואיינים: רבים חשדו והטילו ספק בכוונותיו של חוקר השואל אותם על התנהגות אלימה.

הגישה הכללית של המחקר היא נרטיבית, ושיטת הניתוח והעיבוד של הנתונים מבוססת תוכן בעיקרה. הניתוח הנרטיבי הצליב בין שלוש זוויות הסתכלות: המסגרת התאורטית שתוארה קודם, המידע שהתקבל מן הראיונות והניתוח המודע של החוקר. קידוד הראיונות נעשה הן בשיטה הדרדוקטיבית, שנקודת המוצא שלה היא קטגוריות מובנות מראש שמקורן בספרות המחקר ולפיהן פריטי המידע מסווגים לתוך הקטגוריות המובנות, הן בשיטה האינדוקטיבית, שעיקרה חיפוש מכנה משותף בין פריטי מידע רבים (Miles et al., 2013). במידת הצורך ניתנה פרשנות להיבטים הצורניים וההוליסטיים של הממצאים (Daphna-Tekoa & Harel-Shalev, 2017). על מנת להגן על האנונימיות של המרואיינים, הם מכונים בשמות בדויים ופרטי הביוגרפיה שלהם מטושטשים. בחלק מהמקרים, הפרטים האישיים והממצאים הוחלפו בין מרואיינים, באופן שלא פגע בתקפותם (Gilligan, 2015).

אסטרטגיות מחאה: האלימות שווה את המחיר

כפי שמציעה המסגרת התאורטית, גם ממצאי המחקר מראים שהפעולה האלימה נתפסת כאמצעי לגיטימי ומועיל להתנגדות וכי שתי תפיסות המשלימות זו את זו יכולות להגדיר פעולות אלימות כאסטרטגיה של מחאה: האחת גורסת כי הפעולה האלימה היא אמצעי מחאה משתלם מבחינת שיקולי עלות-תועלת (Eiran & Krause, 2016), והשנייה גורסת כי זהו אמצעי מועיל למשיכת תשומת לב ציבורית (Opatow, 2016).

אלימות עלולה לסכן באופן אישי וקבוצתי את מי שלוקחים בה חלק (פירסון, 2017). למרות זאת, המרואיינים הביעו נכונות לשלם למען המטרה מחיר אישי גבוה – להיעצר, להיות מעוכב לחקירה, להיפצע ולהסתכן גופנית. חנוך (בן 27, נעצר בגין תקיפת שוטר במהלך פינוי מאחז בלתי מורשה והואשם בין היתר בשימוש בסמים) אומר שאין לו בעיה לשבת בכלא "אם זה יקדם את המטרה. אם זה לחטוף טיפה מכות אז נחטוף מכות קצת". הלן (26, תושבת חברון שתקפה כמה פעמים פלסטינים וחיילים בעיר, ואחיה הואשם בפשע שנאה חמור ומתוקשר) אומרת שהייתה מוכנה "למות על קידוש השם". ישראל (18, השתתף במגוון רחב של התנגשויות עם כוחות הביטחון בגדה המערבית ובגוש קטיף, היה מעורב בהקמה של מאחזים בלתי מורשים שנהרסו שוב ושוב על ידי כוחות הביטחון ובמגוון מקרים של השחתת רכוש פלסטיני וצבאי) לא מפחד לסכן את עצמו: הוא נעצר או עוכב על ידי המשטרה "לפחות שלושים פעמים", לדבריו. גם שמעון (18, היה שותף פעיל בהקמת מאחז בלתי מורשה תוך כדי עימותים עם חיילים) מעיד על עצמו שהוא מסכים שיעצרו אותו כשהוא עולה להתפלל בהר הבית. אושרי (28, בנעוריו לקח חלק בהתנגדות לפינוי עמונה) מציין שכאשר היה "צעיר ומשולהב", בתקופה שלאחר פינוי עמונה, היה אפשר בקלות להסית אותו לפגוע בראש הממשלה אהוד אולמרט, "יהיה המחיר אשר יהיה".

מעבר למחיר האישי שהמרואיינים מסכימים לשלם, לפעולה האלימה יכול להיות גם מחיר קבוצתי – למשל פגיעה בתדמית הציבורית של פעילי הימין ופגיעה בלגיטימיות הנתפסת של מאבקם ואופן פעולתם. נמצא שהמרואיינים אינם מסכימים לסכן את הקבוצה, אבל גם מאמינים כי בזכות כוחה של הקבוצה הפעולות לא יפגעו בה. הם הציגו קו נוקשה של חוסר נכונות לשלם מחיר קבוצתי עבור המאבק – לפגוע בתדמית המתנחלים או בעם היהודי, לסכן את תנועת ההתנחלות או את ארץ ישראל. הסבר מייצג אפשר למצוא בדברים של אלדד (31, מעורב בכמה מקרים של השחתת ציוד צבאי), המתאר הן את הנכונות לשלם מחיר אישי גבוה הן את חוסר הנכונות לשלם מחיר קבוצתי:

הייתי מוכן לשלם הכול, כל מחיר. היינו שם בסכנת חיים יום יום. לא הייתי הורג מישהו, אבל לא היה משהו שעצר אותי, לא היה חשש מעצמי, או מהחבר'ה ביצהר. מה שחשוב זה מפעל ההתנחלות והמטרה של ארץ ישראל השלמה [...] כדי לגייס עוד יהודים למטרה צריך שיתחברו אלינו ולמה שאנחנו מייצגים. [...] המטרה מקודשת, אסור שהיא תיפגע. [...] אני את העונש שלי עשיתי. הייתי במעצר שלושה ימים, נפתח לי תיק ועשיתי 180 שעות עונש לשירות הציבור.

וכך אושרי אומר: "אנחנו מספיק דפוקים בעיני הממסד ואף אחד לא שומע אותנו [...] וצריכים [כקבוצה] לקבל יותר הכרה מהציבור הרחב. אסור לקלקל את זה, אבל לא על

חשבון העקרונות". כך, דברי המרואיינים משקפים את התפיסה של הציונות הדתית, השואפת "להתנחל בלבבות" הציבור הרחב (ארן, 2013).

לצד הסיכון שבפעולה האלימה ומחירה האפשרי, היא נתפסת גם כאמצעי מועיל לשינוי חברתי – פעולה שמסמנת למדינה את המחיר שיהיה עליה לשלם בכל פעם שתבקש לפנות יישובים. כך היא יוצרת איום על פינויים עתידיים, שהפעילים מכנים אותו "תג מחיר" – מונח שהפך שגור בשיח הציבורי בהקשר זה, והמאפשר לבחון את התועלת הפוטנציאלית שבפעולה האלימה ביחס לעלותה. אלחנן (61), דמות ציבורית פוליטית ופובליציסט, מסית לאחיזה בנשק, לפגיעה במדינה ובכוחות הביטחון ולהתנגדות להם) אומר שהקו האדום שלו הוא פינוי יישובים, ולכן "מותר לזרוק בקבוקים על כוחות הפינוי, למשל כמו שעשינו בעמונה". שמעון, שהשתתף בניסיון המתוקשר למנוע את מעצר פעיל הימין בועז אלברט ביצהר, מצדיק בדיעבד את פעולותיו באותו אופן ומסביר מדוע היה נכון לתקוף את אלוף הפיקוד ניצן אלון. אושרי מתאר כיצד הערך שיש בהתנגדות מתבטא בעיכוב: "דענו שלא נצליח למנוע את הפינוי [של עמונה], שזה בעיקר מחאה ועיכוב, וידענו שאם הפינוי יהיה כואב אז ימעטו בעתיד לעשות את זה". אלדד מסביר שההצלחה ב"גירוש החיילים מיצהר" הייתה פועל יוצא של הפעולות שלו ושל חבריו:

ביצהר היה מונה פנצ'רים. כמו מונה מים או חשמל. ספרנו כמה פנצ'רים עשינו לרכבי צבא, והגענו למספר שלוש מאות ומשהו בחודש וחצי, היה ממש כיף. היישוב יצא נגדנו [צוחק] הרב של היישוב התעצבן והמח"ט צעק עליו. אחת התקופות היפות [מחייך]. המון אלימות, הרבה צבא נכנס ליצהר במטרה לא נגד הערבים אלא להשתיק את היהודים. וזה פשוט עבד, אמנם חטפנו הרבה מכות וחבר'ה נעצרו לשנה שנתיים והיו הרחקות מנהליות, אבל בסוף זה עבד כי הצבא וכולם עזבו את היישוב. זה השיג את המטרה שלשמה התכנסו האנשים. היו טכניקות מאוד יפות, ודרכי פעולה מגוונות וטובות.

כך מוסברת באופן אינסטרומנטלי ההחלטה אם לפעול באלימות, כלומר באופן שמשקלל (רטורית לפחות) שיקולי עלות מול תועלת. יש והמחיר של האלימות נמצא משתלם, מתוך הנחה שהסיכון העצמי שווה את המחיר וכל עוד אין פגיעה תדמיתית בקבוצה או במטרתה האידיאולוגית. מכאן שהפעולה האלימה נתפסת ככלי מועיל למאבק, מכיוון שהוא מאפשר למנוע פינוי יישובים ולשנות את סדר היום הפוליטי והחברתי.

את התועלת שבפעולה אלימה על בסיס משוואת עלות-תועלת משלימה התפיסה האסטרטגית השנייה, שלפיה ההתנגשות האלימה היא אמצעי מועיל למשיכת תשומת לב ציבורית. קהל היעד הוא היבט חשוב: בקרב אוכלוסיות מסוימות האלימות פוגעת בדימוי פעילי הימין, אבל בקרב אוכלוסיות אחרות עצם הכניסה לשיח הציבורי עשוי לעורר אמפתיה. חנוך אומר שהתנגשויות אלימות "עוזרות להביא נושאים לסדר היום הציבורי" ומדגים זאת דווקא באמצעות ההתנגשויות האלימות של הבדואים בנגב עם המדינה. מגדי (28), השתתף בהתנגדות אלימה לפינוי גוש קטיף), בהתייחסו לרצח רבין, אומר ש"כל דבר קיצוני מזמין אליו את התקשורת, והתקשורת עוזרת לטפל בבעיה כי זה העלאת המודעות". מואב (42), פעיל מוכר בארגון להב"ה, השתתף במספר רב של מקרי אלימות קשים נגד פלסטינים וכוחות הביטחון) אומר ש"בהתנגשויות אלימות יש

יתרון. יש מקרים שאתה רוצה להביא למודעות אז אתה חייב להתנגד. אתה סופג וזה מגיע לתקשורת".

שתי האסטרטגיות האלה מתארות באופן חיובי התנגשויות אלימות עם המדינה: הן תופסות את הפעולה האלימה כמועילה, לגיטימית או מוצדקת, ומתייחסות גם למקרים שהתרחשו בעבר וגם לפעולות דומות שעשויות להתרחש בעתיד.

ערעור על לגיטימיות המדינה

הממצאים מראים כי המרואיינים מערערים באופן דיפרנציאלי על ששת המרכיבים של לגיטימיות מדינית נתפסת (Yassan, 2020) – הזדהות, אמון, צדק תהליכי, צדק חלוקתי, חוקיות ואפקטיביות – וכי ערעור על הלגיטימיות של המדינה נקשר בהסבריהם לפעולות אלימות כלפי המדינה.

המרכיבים שעליהם ערערו המרואיינים יוצגו מהקל אל הכבד, כלומר מהמרכיב שעליו ערערו פחות (הזדהות – בעיקר מכיוון שהמרואיינים יצרו זיקה בין המדינה ובין ארץ ישראל), דרך המרכיב שעליו ערערו באופן מסויג או חלקי (אפקטיביות) ואלה שעליהם ערערו בבירור (אמון, צדק תהליכי, צדק חלוקתי), ועד למרכיב שעליו ערערו המרואיינים במידה הרבה ביותר (חוקיות). דיפרנציאליות הערעור נקבעה כמותית (לפי מספר המרואיינים שערערו על כל מרכיב) ואיכותית (לפי ניתוח דבריהם).

הזדהות עם המדינה והזיקה לשירות צבאי, לארץ ישראל ולתורת ישראל

ניתוח הראיונות הראה ערך גבוה להזדהות עם המדינה, המשמשת מדד לתפיסת הלגיטימיות שלה (Beetham, 2013); רובם המוחלט של המרואיינים מזדהים עם המדינה. אמנם המחקר איכותני ואי אפשר להכיל את ממצאיו, אולם ממצא מעניין זה שונה מהמצופה ממדגם אשר רובו (14 מתוך 20 מרואיינים) אינו מייצג קו ממלכתי (Hirsch-Hoefler et al., 2016). אפשר להסבירו בכך שהפעילים קושרים את ההזדהות עם המדינה להיבטים אחרים הנתפסים בעיניהם כחשובים יותר: ארץ ישראל, עם ישראל ותורת ישראל. מרואיינים קשרו בין הזדהות עם המדינה ובין שירות צבאי – רובם שירתו בצבא או בשירות לאומי, ומרואיינים צעירים מגיל גיוס רואיניו לקראת שירות כזה. עבור יששכר (59), השתתף במאבק האלים נגד פינוי חבל ימית בסיני, קרוב משפחתו לקח חלק במארב מתוכנן לג'יפ צבאי וברגימתו (באבנים), התרומה למדינה, ללאום ולארץ היא לא רק אידאולוגית אלא גם דרך למימוש עצמי. הוא מתאר את המעבר של משפחתו ליישוב מבודד בשומרון כדרך "להתקדם בחיים, [...] לתת משהו למדינת ישראל. לצאת ממקום שעשינו עוד משהו בחיים".

אושרי מתייחס לכל אורך הריאיון למדינת ישראל כ"מדינה שלנו וארץ שלנו", ומנדי אומר ש"אין ספק שאני ישראלי ועשיתי צבא והכול, אבל כן, יש לי ביקורת". אצל שמעון השירות הצבאי אינו מדד להזדהות עם המדינה אלא בחירה אינטרסנטית. הוא מעוניין לתרום לצבא, גם אם הוא רוצה לשרת בפרקליטות הצבאית על מנת לסייע לחיילים פעילי ימין שנקלעו לעימותים עם המדינה:

בעזרת השם [...] לעזור לחבר'ה שיש להם בלגנים עם הצבא, בעיות בכלא, בעיות משפטיות, אני רוצה להמשיך להיות עורך דין במדינה שלי [כדי] לעזור לחבר'ה שיש להם תסבוכות עם המשטרה, עם המדינה. בעיקר חבר'ה מהגבעות שיש להם הרבה תיקים. למשל לי יש תיק אחד.

מרבית המרואיינים מבטאים הזדהות עם המדינה. ערעור על ההזדהות הזאת מוצא את ביטויו לעיתים בהתרחקות מהמדינה לטובת הזדהות עם ארץ ישראל – "ארץ ישראל קודמת לכול", כפי שמואב ניסח זאת. אבל ככלל, דברי המרואיינים מבטאים בעיקר הזדהות עם המדינה, גם אם הם חולקים על חלק מערכיה.

ערעור על האפקטיביות: המדינה אינה מספקת ביטחון

תפיסות של אפקטיביות המדינה – המידה שבה המדינה נתפסת כפועלת באופן מועיל, יצרני ומתפקד – נוגעות למגוון רחב של תחומי חיים ובהם ביטחון, כלכלה, חינוך, בריאות ותשתיות (Hitt et al., 2017). הגישה הבולטת בקרב המרואיינים הייתה ביקורת על כישלון המדינה לספק ביטחון לאזרחיה בכלל, ובגדה המערבית מפני טרור פלסטיני בפרט. לפיכך, המרואיינים מסבירים, יש להם זכות וחובה להגן על עצמם, כלומר לקחת את החוק לידיים ולהפעיל אלימות ויג'ילנטית (Sprinzak, 1991). אך למעשה מה שמתחיל כתיאורים של הגנה עצמית וסיוע לכוחות הביטחון שתפקודם לכאורה לקוי הופך במהרה לתיאורי אלימות קשה ולעיתים שרירותית כלפי ערבים על בסיס גזעני.

עיקר הביקורת מתבטא בטענה כי המדינה כושלת בשמירה על אזרחיה מפני טרור. ראובן (22, מהדוברים המוכרים והמתוקשרים של פעילי הימין הרדיקלי) מתייחס לכוחות הביטחון באופן אינסטרומנטלי; לדעתו "הם כלי" עבורו לעשות בו שימוש לפי צרכיו. הוא גם מבטא גישה ויג'ילנטית כלפי ערבים: "מי שכל הזמן מתגונן זו אחורה. בסוף כל ערבי שעבר את הגבול פונה לבית חולים, אחד איבד אוזן, אחד פונה עם 72 תפרים. ההרתעה עבדה. הם לא רועים [צאן] כאן יותר". שמעון מתאר הסכמה שבשתיקה בין הצבא ובין פעילי הימין ואומר כי פעולות מסוימות שלצבא אסור לעשות, הוא וחבריו עושים אותן במקומו:

גם המח"ט שצריך לאכוף חוק לפעמים מעלים עין [...] לפעמים יש אירועים שהחיילים לא יכולים לעשות כלום, למשל זריקת אבנים באיתמר, היה לפני איזה חודש, הערבים עולים מהכפר והחיילים לא יכולים לעשות כלום, זה כאילו מי שצריך לפעמים לזרוק אבנים ולהרחיק אותם זה אנחנו המתיישבים ואז הם מעלימים עין, אנחנו עוזרים להם. הם אומרים זה לא אנחנו, זה המתיישבים.

שולי הביקורת על חוסר האפקטיביות של המדינה בהגנה על אזרחיה, מרואיינים מעטים הדגישו היבטים מסוימים של המדינה, לא ביטחוניים, שאותם תיארו כאפקטיביים. מרואיינים אלו רואים את המדינה כאפקטיבית במובנים אוניברסליים, כאלה הנוגעים לכלל החברה, למשל בהיבטי כלכלה, תשתיות וחינוך, אך לא במובנים פרטיקולריים שחשובים להם – החלת ריבונות ישראלית וביטחון אישי בגדה המערבית.

ערעור האמון בסוכני המדינה: המשטרה, השב"כ והמנהל האזרחי

מידת האמון בסוכני המדינה ובאנשי הביצוע שלה יכולה להשתנות בין סוכן אחד למשנהו ועשויה לבטא סוגים שונים של חוסר הסכמה (Alimi, 2016). הממצאים מציינים תמונה כוללת של ערעור האמון במדינה, ותמונה פרטנית יותר של אבחנה דיפרנציאלית שלפיה הצבא הוא גוף הנתפס כפועל לטובת האזרחים – ובפרט לטובת שמירה על פעילי הימין – ולעומתו המשטרה, השב"כ והמנהל האזרחי הם גופים שאי-אפשר לסמוך עליהם והם נתפסים כפועלים נגד פעילי הימין. שמעון מסביר כי אפשר לסמוך על הצבא אך לא על המנהל האזרחי או על המשטרה:

הצבא בהרבה מקרים בא להפריד במכות שבינינו לבין הערבים. [...] בחברון למשל היה לנו עימות עם החיילים, לא רצינו לדבר איתם, רבנו איתם גם, אבל בעיקר אנחנו בציבור המתיישבים אנחנו סומכים על הצבא. הבעיה שלנו, של המתיישבים, זה המנהל האזרחי ומשטרת ישראל, שהיא מקור הבעיה.

וכך אומר מואב: "הכי גרועים הם ימ"ר חמניות [כינוי גנאי למפלג לפשיעה לאומנית במחוז יהודה ושומרון של המשטרה] והחטיבה היהודית [של השב"כ, העוסקת במיגור פשעי שנאה של יהודים] ואפילו המנהל האזרחי. לחיילים אנחנו נותנים אוכל בשבת, איתם אין לנו בעיה".

בחלק מהמקרים מתואר חוסר אמון עמוק בצבא. במקרים אלו מוטחת ביקורת על ההתנהלות של קציני הצבא הבכירים, בטענה כי הם פועלים מתוך שיקולים פוליטיים ולא מקצועיים. כך, על האלוף אלון ועל הרמטכ"ל לשעבר בני גנץ נטען שנושותיהם פעילות ב"מחסום ווטש, או סתם בשמאל קיצוני". לעיתים מתוארים כוחות הביטחון כולם כאמצעי תועלתני להשגת מטרה. כך מסכם זאת ראובן:

אני רואה את כוחות הביטחון, בגדול, בתור כלים. רובוטים של המדינה, שלפעמים יהיו לטובתי, לפעמים לא. כמו משחק שחמט. אם הם יעצרו ערבים שעשו פיגועים, מעולה, אני אתמוך בהם, ואני אתמוך בהם אם הם ידפקו כדור למחבלים עד הסוף. אבל אם הם יעשו אותו דבר כנגד יהודים אני לא חושב שזה משחק לטובתי ואני אהיה נגדם.

כך אפשר להבין כיצד ערעור האמון משקף דה-לגיטימציה של כוחות הביטחון ובעיקר של קציני הצבא הבכירים, וכיצד הוא מבטא תפיסה אינסטרומנטלית של כוחות הביטחון: הבעת האמון אינה מובנת מאליה כי אם תלויה בשאלה אם אלה משרתים את מטרותיהם של המרואיינים.

ערעור על קיומו של צדק תהליכי: "המשטרה נגד המתנחלים"

צדק תהליכי הוא מצב שבו חוקים, תקנות, נהלים והנחיות מיושמים בפועל באופן הוגן וראוי (Tyler et al., 2015). המרואיינים מערערים במפורש על מרכיב הצדק התהליכי. ממצא זה מעניין לאור העובדה שתנועת ההתנחלות האידאולוגית אינה חסרה כוח פוליטי חברתי, ולרוב היא אינה מקופחת ביחס לקבוצות אחרות (אלדר וזרטל, 2004). ובכל זאת, כל

המרואיינים הדגישו מנגנונים שלתפיסתם מקפחים אותם, במיוחד בהשוואה לפלסטינים אך גם בהשוואה לבדואים בנושא המאבק על קרקעות. הערעור על תפיסת הצדק התהליכי נוגע לכמה גופים שלטוניים וחברתיים ובראשם המשטרה. אחריה, לא בהכרח בסדר הזה, הצבא, השב"כ, בתי המשפט ואמצעי התקשורת.

שמעון אומר שהמשטרה והצבא פועלים בחוסר שוויון ומתוך מניעים פוליטיים: "המשטרה והצבא, בנושאים של הערבים, יש בעיות עם זריקת אבנים, בקבוקי תבערה, הם לא באמת רוצים לתפוס את הזורקים. אם למשל מישהו מהמתיישבים יעשה תג מחיר, אז הם יעשו רעש גדול, וכן ינסו לתפוס אותו". ביקורת נוקבת נמתחת על בית המשפט הגבוה לצדק. אלחנן משווה בין עמדתו החיובית של בג"ץ לגבי העמדתו לדין של ראש הממשלה נתניהו ובין פסיקת בג"ץ האוסרת על הפגנות מול ביתה של נשיאת בית המשפט העליון. וכך מסכם יששכר:

עד היום אני לא מצליח להבין למה היהודים, המדינה, המשטרה, בתי המשפט, התקשורת, רוב התקשורת, למה הם נגד מתנחלים? נתתי לך מספיק דוגמאות במשך השיחה שלנו על האבסורדים. שניים שזועקים לשמיים ובאמת אני רוצה להבין, ובאמת בתום לב אני רוצה להבין, למה יהודים מפנים [מבתייהם] יהודים, והם אוהבים את הערבים יותר?

לסיכום, המרואיינים מערערים בכירור על קיומו של צדק תהליכי, ותופסים עצמם כחסרים כוח והשפעה.

ערעור על קיומו של צדק חלוקתי: טענות על קיפוח בהשוואה לערבים

מושג הצדק החלוקתי מבטא תפיסה שלפיה המשאבים במדינה, ובהם התקציבים הממשלתיים והקרקעות, מחולקים באופן הוגן בין קבוצות שונות (Lamont, 2017). אף כי הפעילים והזרמים השונים בתנועת ההתנחלות עשויים לתפוס עצמם סובייקטיבית כקבוצה מופלית לרעה ומודרת, לרוב הם נתפסים בחברה הישראלית הכללית כקבוצה חזקה ולאורך השנים זכו להקצאות משאבים ולתקציבים גבוהים, במקרים רבים גבוהים הרבה יותר מאלה המוקצבים לאזרחים אחרים (סבירסקי וקונור-אטיאס, 2014).

ה"התיישבות" בכל שטחי ארץ ישראל נתפסת אצל המרואיינים כערך עליון, ועל כן חשובה בעיניהם השמירה על כל דונם. כאשר ראובן נשאל מה דעתו על ההתיישבות בגדה המערבית הוא מתקן את השאלה ואומר שיש להתייחס לכלל הארץ, ולא רק לגדה המערבית, כאל "שטחים קדושים". הוא מקפיד להסביר כיצד פעילי הימין מקופחים בהשוואה לערבים ומשתמש בשיח לוחמני: "המדינה נותנת לערבים לבנות חופשי וליהודים כמעט ולא. כרגע החזית זה יהודה ושומרון, זה כמו במלחמה". לעומתו, יששכר טוען שפעילי הימין מקופחים בהשוואה לערבים מכיוון שלערבים יש הרבה יותר מדינות בעולם, ובאופן מצטבר גם הרבה יותר כסף מאשר ליהודים. כך הוא מצדיק את הפעולות האלימות של קרוב משפחתו:

זו המדינה שלנו, אז אם נגיד "ערבים מסכנים", בסדר, אבל יש 22 מדינות ערביות, שטח יש, כסף לערבים לא חסר, נכון, אתה מסכים איתי? אז אנחנו מחכים כשתקום מדינה שתכיר את זה, שתגיד לערבים, חבר'ה, נהניתם פה? חייתם פה? קחו כך

וכך הוצאות נסיעה ותמצאו מקום, יש כל כך הרבה שטחים בערב הסעודית ובכל המזרח התיכון.

כך, אפשר לראות את הערעור על צדק חלוקתי כוויכוח על סדר עדיפויות. המרואיינים תופסים את עצמם כמובילים את החזון הציוני, ולכן ככאלה שמגיע להם יותר בהשוואה לקבוצות אחרות בישראל, ובמיוחד בהשוואה לפלסטינים בגדה המערבית ולאזרחי ישראל הערבים.

ערעור על החוקיות: חוקי ההלכה גוברים על חוקי המדינה

המרכיב האחרון והמשמעותי ביותר בלגיטימיות של המדינה שהמרואיינים מערערים עליו הוא מרכיב החוקיות. עיקר הטענות הן שהמדינה צריכה לקבוע יותר חוקים שמדגישים היבטים יהודיים ופחות חוקים שמדגישים היבטים דמוקרטיים. מרואיינים הציגו טענות נגד המשטר הדמוקרטי עצמו, וגם טענות נגד חוקיותה של מדיניות מסוימת. במקרים הקיצוניים, היו שטענו כי יש לחוקק בישראל חוקים הלכתיים מתוך שאיפה לכוון מדינת הלכה הפועלת על פי חוקי התורה. בהתאם לכך, חלק מהמרואיינים לא רק מערערים על החוקיות של המדינה אלא גם רואים עצמם כמי שאינם מחויבים לפעול לפי החוק (Zilis, 2018).

סעדיה (27), היה מעורב בעקירת מטע זיתים פלסטיני, השחתת רכב צבאי והכאת חייל תוך התנגדות למעצר) קושר בין הרפורמה החוקתית המשפטית של שרת המשפטים איילת שקד, חוק הלאום (שאושר בשנת 2018) וחוק הנאמנות בתרבות (שלא אושר באותה השנה) ובין עמדתו ש"היעד ההלכתי הסופי הוא מדינת הלכה על פי חוקי הסנהדרין בכל ארץ ישראל, בדרך להקמת בית המקדש השלישי". עוזיאל (22), מעורב במספר התנגשויות אלימות על בסיס פניו חוזר ונשנה של מאחז בלתי מורשה בשומרון, מגדיר עצמו "נפלט ממסגרות", פעיל בהסתה באמצעות האינטרנט) טוען שבג"ץ מורכב "מיחידה פוליטית וחברתית מאוד מוגדרת. כאילו אנשים חכמים, נקרא לזה קוראי הארץ, משכילים עם דעות מאוד מוגדרות", ובהמשך מרמז על התרת דמו של שר הביטחון על ידי כך שקורא לו "בוגד שדינו ברור".

על בסיס הביקורת על מהות הדמוקרטיה ועל ההתנהלות הלא חוקית של סוכניה, חלק מהמרואיינים טוענים שאין חובה לציית לחוק. חנוך אומר ש"יש חוקים שדגל שחור מתנוסס מעליהם, שלא צריך לקיים אותם", ולכן "דמם של הערבים מותר". הוא מרחיק לכת ומצדיק אפילו פגיעה בילדים חפים מפשע. ביטוי ברור לתפיסה שלפיה חוקי התורה גוברים על חוקי המדינה, ולכן מותר לפגוע באנשי כוחות הביטחון, נמצא בדברים של ישראל:

אני לוקח את השיקולים שלי איפה כדאי לעבור על החוק כדי לקיים את ההלכה, ואיפה כדאי לי לשמור על החוק. מתי ההלכה מאפשרת לפגוע באיש כוחות הביטחון? כשהם באים לפנות מאחזים או לעצור יהודים, להתנכל. יש ברכה בתפילת שמונה עשרה שאנחנו מתפללים: "למינים ולמלשינים אל תהי תקווה".

הערעור הברור והעמוק על מרכיב החוקיות מתבטא בשאיפה להחליש את כוחם של החוקים הדמוקרטיים ולחוקק במקומם חוקים תורניים; בטענות על כך שהמדינה, כוחות הביטחון ובג"ץ מתנהלים לפי חוק שהפעילים אינם מכירים בו או מערערים על תוקפו;

ותפיסות של מרואיינים שרואים עצמם מחויבים לפעול בניגוד לחוק במקרים מסוימים. כך אפשר להבין שהערעור על החוקיות עניינו בעיקר שאלת הסמכות הדתית והרבנית לעומת סמכות המדינה הריבונית.

סיכום ודיון

מאמר זה ביקש לבסס מסגרת תאורטית שתאפשר להסביר אלימות פוליטית כלפי המדינה באמצעות דבריהם וקולם של פעילי ימין רדיקלי. זירת המאבק של פעילי הימין הרדיקלי בגדה המערבית מספקת תובנות חשובות. בניגוד לקבוצות מוחלשות שיכולות לחולל שינוי מוגבלת (Mitnik et al., 2016), ובניגוד לקבוצות מקופחות המופלות לרעה בתהליכים ובמשאבים (Powell, 2016), זרמים אידאולוגיים בתנועת ההתנחלות צוברים כוח והשפעה הולכים ומתגברים בלב הקונצנזוס הלאומי-היהודי בישראל. כוחות הביטחון בגדה המערבית, שכלפיהם מופעלת אלימות מצד יותר ויותר פעילי ימין רדיקלי בשנים האחרונות, הם המגנים והשומרים על הנוכחות היהודית על הקרקע שהפעילים תובעים ריבונות עליה.

הממצאים מראים שלמרות הסיכון בפגיעה אישית ובפגיעה בדימוי הציבורי של המאבק, האלימות נתפסת לעיתים כפעולה קולקטיבית מקובלת שנועדה להעניש את המדינה כאשר זו מפנה יישובים יהודיים, ככלי שמייצר איום שיימנע פינניים נוספים, וכן כאמצעי מועיל להרחבת המודעות הציבורית למאבק. נמצא שמרואיינים מסכימים לסכן את עצמם במטרה לסמן למדינה את המחיר של מעשיה, אך מסכימים פחות לסכן את הקבוצה ואת תדמיתה.

לצד הסברים אלו שלפיהם האלימות היא אסטרטגיה, ומכיוון שערעור על סמכות המדינה נושא פוטנציאל לאלימות, אפשרות נוספת היא שמשמעות הפעולה האלימה עבור הפעילים היא ערעור על לגיטימיות מדינתית נתפסת. המרכיב העיקרי בלגיטימיות של המדינה שעליו המרואיינים מערערים הוא מרכיב החוקיות. נמצא שהמרואיינים מבקשים לחזק את הפן היהודי של המדינה על חשבון הפן הדמוקרטי שלה, ובמקרים מסוימים מבקשים להחיל בה חוקים תורניים והלכתיים. טיעונים אלו מערערים על סמכות בתי המשפט ונקשרים להצדקות לעבור על החוק, בטענה כי דגל שחור מתנוסס מעליו.

הממצאים מראים שפעילי הימין הרדיקלי בגדה המערבית מבטאים חוסר הסכמה אידאולוגי עם המדינה בנוגע לכמה נושאים. זרמים רדיקליים בהתנחלות האידאולוגית לא תמיד מבטאים גישה אידאולוגית מוצקה, אך הם מבטאים דחייה של ערכי המדינה הדמוקרטיים. פעילים ממלכתיים נוטים להזדהות עם המדינה ולקונפורמיזם, אך נמצא כי גם פעילים המזדהים עם המדינה עשויים לפעול נגדה באלימות, כנראה מתוך שיקולים אסטרטגיים. ואף שלימין הרדיקלי בגדה המערבית מאפיינים ייחודיים משלו, הממצאים הקושרים אלימות לשיקולים אסטרטגיים ולערעור על הלגיטימיות המדינתית הנתפסת, התורמים אמפירית להבנה של תופעת האלימות כלפי המדינה בקרב פעילים אלו, עשויים להסביר גם מקרים אחרים, ועל כן יש בהם ערך תאורטי רב.

השערות החלות על קבוצות משפיעות עשויות להיעשות באמצעות מודלים תאורטיים חדשים, והיכולת להחיל מהן מסקנות באופן רחב הופכות את הקבוצה למשפיעה

(Seawright & Gerring, 2008). כמו במקרה של הימין הרדיקלי בגדה המערבית, המחקר הקיים בנוגע לקבוצות ימין רדיקליות בעולם מצביע על קשר בין אלימות בקבוצות אלו ובין השקפות גזעניות, פטריוטיזם לאומני, חוסר קבלה של קבוצות מיעוט לאומי והתמודדות עם טרור אסלאמי (Colvin & Psoiu, 2018; Ravndal, 2016). האלימות עשויה להיות מופעלת נגד אחרים – למשל זרים או מהגרים – או נגד המדינה, והיא קשורה לעיתים גם בסוגיות של דת, מדינה ולאום (Deitch, 2020). התחזקות הימין הרדיקלי המאורגן בארצות הברית בתקופת הנשיא טראמפ והתחזקותו של הימין הרדיקלי הפופוליסטי באירופה בעשור האחרון נישאות על גלי גזענות (אתנית, אנטישמית או אחרת) ופחד מקבוצות חוץ (למשל מיעוטים לאומיים, פליטים או שחורים), והן באות לידי ביטוי בתמיכה ציבורית הולכת וגדלה וגם בקלפיות. כמו הימין הרדיקלי בגדה המערבית, גם בארצות הברית ובאירופה התחזקות זו נקשרת בריבוי הולך וגדל של מקרי אלימות, בשיקולי עלות-תועלת ובערעור על לגיטימיות של המשטר (Mudde, 2009, 2019).

על סמך המסגרת התאורטית והתובנות של מחקר זה, כדאי להמשיך ולבחון אם בהקשרים אלו אפשר לראות את פעילי הימין הרדיקלי בגדה המערבית כקבוצה משפיעה. את זאת אפשר לבדוק במחקרי המשך בזירות מאבק אחרות בין קבוצות מיעוט למדינה בישראל ובעולם. כמו כן כדאי לבחון תובנות אלו ביחס לקבוצות מיעוט שמידת הכוח שלהן שונה, החל בקבוצות מוחלשות וחסרות אמצעים בהשוואה לרוב האוכלוסייה, דרך קבוצות מקופחות יחסית, ועד לקבוצות בעלות כוח והשפעה. עוד יש לבחון את תקפותה של ההשערה שכלל שהקבוצה חלשה יותר, כך היא תיטה לערער יותר מקבוצות חזקות ממנה על לגיטימיות מדינתית נתפסת (על יותר מרכיבים, ובאופן עמוק יותר על כל מרכיב); אך היא גם תיטה להפעיל פחות אלימות בהשוואה לקבוצות חזקות ממנה, בשל העלות האפשרית של אלימות. כך, אפשר דווקא לראות את זירת המאבק של פעילי הימין הרדיקלי בגדה המערבית כיוצא מן הכלל המעיד על הכלל, לפחות בכל הקשור לערעור על לגיטימיות. אף שפעילים אלו שייכים לקבוצה שלרוב לא חסרה כוח והשפעה, הם מערערים על הלגיטימיות המדינתית הנתפסת דווקא בגלל מאפייניהם המיוחדים: במוקד המאבק ניצבות סוגיות של זכויות דתיות היסטוריות על הקרקע בגדה המערבית, ומושאי האלימות הם אלה שאמונים על שמירת ביטחונם.

מקורות

- אלדר, עקיבא, ועדית זרטל. (2004). אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967-2004. כנרת.
- אריאלי, שאול. (2018). כל גבולות ישראל: מאה שנים של מאבק על עצמאות, זהות, התיישבות וטריטוריה. ידיעות ספרים.
- ארן, גדעון. (2013). קוקוים: שורשי גוש אמונים, תרבות המתנחלים, תאולוגיה ציונית, משיחיות בזמננו. כרמל.
- בן מאיר, יהודה, ואוון אלתרמן. (2011). איום הדה-לגיטימיות: שורשיו, גילוייו והמאבק בו. בתוך ענת קורץ ושלמה ברום (עורכים), הערכה אסטרטגית לישראל 2011 (עמ' 107-122). המכון למחקרי ביטחון לאומי.

- גוטוויין, דני. (2004). הערות על היסודות המעמדיים של הכיבוש. תיאוריה וביקורת, 24 (קיץ), 203-211.
- גורני, יוסף. (2009). האם שורשי ההיסטוריה של הסכסוך תקפים גם בהווה? בתוך אפרים לביא (עורך), 40 שנות שלטון בשטחים: השפעות על מדינת ישראל (עמ' 25-31). מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום.
- גיליס, ריבי. (2016). האתניות (כן) עוצרת במחסום: לשאלת הזהות האתנית בהתנחלויות. תיאוריה וביקורת, 47 (חורף), 41-63.
- גרינבלום, דרור. (2016). מגבורת הרוח לקידוש הכוח: כוח וגבורה בציונות הדתית בין תש"ח לתשכ"ז. האוניברסיטה הפתוחה.
- הראל, אסף. (2016). פוסט גוש אמונים: על אמונה, גאולה ומשיחיות בהתנחלויות הגדרה המערבית. תיאוריה וביקורת, 47 (חורף), 159-180.
- ובר, מקס. (1978). טיפוסים של סמכות ותיאום מחייב. בתוך שמואל נח איזנשטדט, עמנואל גוטמן ויעל עצמון (עורכים), מדינה וחברה: סוגיות בסוציולוגיה פוליטית (עמ' 34-48). עם עובד.
- יאסן, יאיר. (2020). הבדואים בנגב והסבריהם להתנגשויות אלימות עם המדינה: תוצאה של הזנחה או ערעור על לגיטימיות? בתוך אמל ג'מאל (עורך), שליטה וקוץ בה: תמורות במדיניות המדינה כלפי אזרחיה הערבים והשפעתן על התנהגותם (עמ' 187-213). אוניברסיטת תל אביב, מכון וולטר ליבך לדו-קיום יהודי ערבי.
- כהנר, לי. (2016). בין גטו-פוליטיקה לגיאו-פוליטיקה: התנחלויות חרדיות בגדה המערבית. תיאוריה וביקורת, 47 (חורף), 65-87.
- לוי, יגיל. (2015). המפקד האליון: התאוקרטיזציה של הצבא. עם עובד והמכללה האקדמית ספיר.
- סבירסקי, שלמה, ואתי קונור־אטיאס. (2014). השתתפות ממשלתית במימון תקציבי הרשויות המקומיות 1991-2012. מרכז אדוה.
- ענברי, מוטי. (2008). פונדמנטליזם יהודי והר הבית. מאגנס.
- פייגה, מיכאל. (2015). רצח רבין והשוליים האתניים של הציונות הדתית. תיאוריה וביקורת, 45 (חורף), 31-56.
- פירסון, פול. (2017). תשואות עולות, תלות מסלול וחקר הפוליטיקה. פוליטיקה, 26, 135-178.
- צפדיה, ארו. (2016). המרחב האפור של ההתיישבות בשטחים: ניתוח גיאוגרפי-משפטי של המאחזים. תיאוריה וביקורת, 47 (חורף), 133-157.
- קרבל-טובי, מיכל. (2016). עובדי מדינה: הציונות הדתית ומשא הגיור הממלכתי. סוציולוגיה ישראלית, יח(1), 7-31.
- רווד, בתיה. (2011). המרחב האפור שבין מבצר לגטו: המקרה של היישוב היהודי בחברון. סוציולוגיה ישראלית, יב(2), 303-330.
- רוט, ענת. (2014). לא בכל מחיר: מגוש קטיף עד עמונה: הסיפור מאחורי המאבק על ארץ ישראל. ידיעות ספרים.
- שורץ, עדי, ועינת וילף. (2018). מלחמת זכות השיבה: הקרב על בעיית הפליטים הפלסטינים ואיך ישראל יכולה לנצח בו. כנרת זמורה-דביר.

- שחאדה, אמטאנס. (2016). דוח מחקר: מדינת הרווחה של המתנחלים. תיאוריה וביקורת, 47 (חורף), 203-222.
- שלג, יאיר. (2015). אובדן התמימות: השפעת ההתנתקות על הצינונות הדתית. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שנהב, יהודה. (2010). במלכודת הקו הירוק: מסה פוליטית יהודית. עם עובד.
- שנל, יצחק, ושאול משעל. (2005). עקירה ממקום ושיח מתנחלים: לקראת פינוי מגוש קטיף. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- סקדי, אשר. (2011). המשמעות מאחורי המילים: מתודולוגיות במחקר איכותני הלכה למעשה. רמות - אוניברסיטת תל אביב.
- ששון, טליה. (2005). חוות דעת (ביניים) בנושא מאחזים בלתי מורשים. משרד ראש הממשלה.
- Alimi, Y. Eitan. (2016). The relational context of radicalization: The case of Jewish settler contention before and after the Gaza pullout. *Political Studies*, 64(4), 910-929.
- Alimi, Y. Eitan, Chares Demetriou, & Lorenzo Bosi. (2015). *The dynamics of radicalization: A relational and comparative perspective*. Oxford University Press.
- Aran, Gideon, & Ron Hassner. (2013). Religious violence in Judaism: Past and present. *Terrorism and Political Violence*, 25(3), 355-405.
- Bar-Tal, Daniel, & Phillip L. Hammack. (2012). Conflict, delegitimization, and violence. In Linda R. Tropp (Ed.), *The Oxford handbook intergroup conflict* (pp. 29-52). Oxford University Press.
- Barker, Rodney. (1990). *Political legitimacy and the state*. Oxford University Press.
- Beetham, David. (2013). *The legitimation of power* (2nd ed.). Palgrave Macmillan.
- Byman, Daniel, & Natan Sachs. (2012). The rise of settler terrorism: The West Bank's other violent extremists. *Foreign affairs*, 91(5), 73-86.
- Catlaw, J. Thomas. (2007). *Fabricating the people: Politics and administration in the biopolitical state*. The University of Alabama Press.
- Colvin, Sara, & Daniela Pisoiu. (2018). When being bad is good? Bringing neutralization theory to subcultural narratives of right-wing violence. *Studies in Conflict & Terrorism*, 43(6), 493-508.
- Daphna-Tekoah, Shir, & Ayelet Harel-Shalev. (2017). Beyond binaries: Analyzing violent state actors in Critical Studies. *Critical Studies on Terrorism*, 10(2), 253-273.
- Deitch, Mora. (2020). [Is religion a barrier to peace? Religious on intrastate conflict termination](#). *Terrorism and Political Violence*.
- della Porta, Donatella. (1995). *Social movements, political violence, and the state*. Cambridge University Press.
- della Porta, Donatella. (2013). *Clandestine political violence*. Cambridge University Press.

- Eiran, Ehud, & Peter Krause. (2016). Old (Molotov) cocktails in new bottles? “Price-tag” and settler violence in Israel and the west bank. *Terrorism and political violence*, 30(4), 637–657.
- Feige, Michael. (2009). *Settling in the hearts: Jewish fundamentalism in the occupied territories*. Wayne State University Press.
- Friedman, Shimi. (2015). Hilltop youth: Political-anthropological research in the hills of Judea and Samaria. *Israel Affairs*, 21(3), 391–407.
- Gallagher-Cunningham, Kathleen, Marianne Dahl, & Anne Frugé. (2017). Strategies of resistance: Diversification and diffusion. *American Journal of Political Science*, 61(3), 591–605.
- Gilley, Bruce. (2006). The meaning and measure of state legitimacy: Results for 72 countries. *European Journal of Political Research*, 45, 499–525.
- Gilligan, Carol. (2015). The listening guide method of psychological inquiry. *Qualitative psychology*, 2(1), 69–77.
- Habermas, Jurgen. (1975). *Legitimation crisis*. Beacon.
- Haklai, Oded, & Neophytos Loizides (Eds.). (2015). *Settlers in contested lands: Territorial disputes and ethnic conflicts*. Stanford University Press.
- Hassan, Said. (2015). Law-abiding citizen: Recent Fatwas on Muslim minorities' loyalty to western nations. *The Muslim world*, 105(4), 516–539.
- Hirsch-Hoefler, Sivan, Daphna Canetti, & Ehud Eiran. (2016). Radicalizing religion? Religious identity and settlers' behavior. *Studies in Conflict & Terrorism*, 39(6), 500–518.
- Hirsch-Hoefler, Sivan, Dennis T. Kahn, & Gilad Hirschberger. (2019). Reactions to imposed political change: A prospective experimental investigation of Jewish settlers' resistance to state contraction. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 25(1), 13–23.
- Hirsch-Hoefler, Sivan, & Cas Mudde. (2020). *The Israeli settler movement: Assessing and explaining social movement success*. Cambridge University Press.
- Hitt, Matthew P., Craig Volden, & Allen E. Wiseman. (2017). Spatial models of legislative effectiveness. *American Journal of Political Science*, 61(3), 575–590.
- Hough, Mike, Jonathan Jackson, Ben Bradford, Andy Myhill, & Paul Quinton. (2010). Procedural justice, trust, and institutional legitimacy. *Policing: A Journal of Policy and Practice*, 4(3), 203–210.
- Jost, John T., & Jojanneke van der Toorn. (2012). System justification Theory. In Paul A. M. Van Lange, Aryeh W. Kruglanski, & E. Tory Higgins (Eds.), *Handbook of Theories of Social Psychology* (Vol. 2, pp. 313–343). Sage Publications.

- Katsman, Haim. (2019). Reactions towards Jewish radicalism: Rabbi Yitzchak Ginsburg and religious Zionism. In Frank Jacob & Sebastian Kuntz (Eds.), *European-Jewish Studies Contributions: Vol. 39. Jewish Radicalisms* (pp. 269–297). De Gruyter Oldenbourg.
- Lamont, Julian. (2017). *Distributive justice*. Routledge.
- Levi, Margaret, & Laura Stoker. (2000). Political trust and trustworthiness. *Annual Review of Political Science*, 3, 475–507.
- Levitt, M. Heidi, John W. Creswell, Ruthellen Josselson, Michael Bamberg, David M. Frost, & Carola Suarez-Orozco. (2018). Journal article reporting standards for qualitative primary, qualitative meta-analytic, and mixed methods research in psychology: The APA publication and communication board task force report. *American Psychologist*, 73(1), 26–46.
- Lianos, Michalis. (2019). Yellow vests and European democracy. *European Societies*, 21(1), 1–3.
- Lowndes, Vivien, David Marsh, & Gerry Stocker (Eds.). (2017). *Theory and methods in political science*. Macmillan.
- Mares, Miroslav. (2018). Right-wing terrorism and violence in Hungary at the beginning of the 21st century. *Perspectives on Terrorism*, 12(6), 123–135.
- McAdam, Doug. (1986). Recruitment to high-risk activism: The case of Freedom Summer. *American Journal of Sociology*, 92(1), 64–90.
- Miles, B. Matthew, Michael A. Huberman, & Johnny Saldana. (2013). *Qualitative data analysis: A methods sourcebook* (3rd ed.). Sage publications.
- Miodownik, Dan, & Lilach Nir. (2015). Receptivity to violence in ethnically divided societies: A micro-level mechanism of perceived horizontal inequalities. *Studies in Conflict & Terrorism*, 39(1), 22–45.
- Mitnik, A. Pablo, Erin Cumberworth, & David B. Grusky. (2016). Social mobility in high inequality regime. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 663(1), 140–184.
- Mudde, Cas. (2009). *Populist radical right parties in Europe*. Cambridge University Press.
- Mudde, Cas. (2019). *The far right today*. Polity press.
- Opatow, Susan. (2016). Protest and policing: Conflict, justice, and history in Ferguson, Missouri. In Dejun Tony Kong & Donelson R. Forsyth (Eds.), *Leading through conflict: Into the fray* (pp. 155–178). Palgrave Macmillan.
- Pedahzur, Ami, Badi Hasisi, & Avraham Brichta. (2000). A proposed model for explaining political violence in Israel. *World affairs*, 163(1), 18–27.
- Pedahzur, Ami, & Holly McCarthy. (2015). Against all odds: The paradoxical victory of the west bank settlers – Interest groups and policy enforcement. *Israel Affairs*, 21(3), 443–461.

- Pedahzur, Ami, & Arie Perliger. (2011). *Jewish Terrorism in Israel*. Colombia University Press.
- Perliger, Arie, & Ami Pedahzur. (2016). Counter cultures, group dynamics and religious terrorism. *Political Studies*, 64(2), 297–314.
- Powell, Jerome K. (2016). Making #BlackLivesMatter: Michael Brown, Eric Garner, and the specters of Black Life – Toward a hauntology of blackness. *Cultural Studies – Critical Methodologies*, 16(3), 253–260.
- Ravndal, J. Asland. (2016). Right-wing terrorism and violence in western Europe: Introducing the RTV dataset. *Perspectives on Terrorism*, 10(3), 2–15.
- Roggeband, Conny, & Bert Klendermans (Eds.). (2017). *Handbook of social movements across disciplines*. Springer.
- Rosanvallon, Pierre. (2011). *Democratic legitimacy: Impartiality, reflexivity, proximity*. Princeton University Press.
- Scharpf, W. Fritz. (2009). *Legitimacy in the multilevel European Polity*. Cambridge University Press.
- Schwarzmantel, John J. (2011). *Democracy and political violence*. Edinburgh University Press.
- Seawright, Jason, & John Gerring. (2008). Case selection techniques in case study research: A menu of qualitative and quantitative options. *Political Research Quarterly*, 61(2), 294–308.
- Shor, Eran. (2019). Counterterrorist legislation effects on human rights and civil liberties: A global perspective. In Eran Shor & Stephen Hoadley (Eds.), *International human rights and counter-terrorism* (pp. 203-218). Springer, Singapore.
- Shuman, Eric, Smadar Cohen-Chen, Sivan Hirsch-Hoefler, & Eran Halperin. (2016). Explaining normative versus nonnormative action: The role of implicit theories. *Political Psychology*, 37(6), 835–852.
- Sprinzak, Ehud. (1991). The process of Delegitimization: Towards a linkage theory of political terrorism. *Terrorism and Political Violence*, 3(1), 50–68.
- Tyler, Tom R., Atiba P. Goff, & Robert J. MacCoun. (2015). The impact of psychological science on policing in the United States: Procedural justice, legitimacy, and effective law enforcement. *Psychological Science*, 16(3), 75–109.
- Wajner, F. Daniel, & Arie M. Kacowicz. (2018). The quest for regional legitimation: Analyzing the Arab League's legitimizing role in the Arab spring. *Regional & Federal Studies*, 28(3), 1–33.
- Wolfe, E. Scott, Justin Nix, Robert Kaminski, & Jeff Rojek. (2016). Is the effect of procedural justice on police legitimacy invariant? Testing the generality of procedural justice and competing antecedents of legitimacy. *Journal of Quantitative Criminology*, 32(2), 253–282.

- Yassan, Yair. (2020). [Reactive, cost-beneficial or undermining legitimacy: How disempowered protestors explain their part in violent clashes with the state.](#) *Social Movement Studies*.
- Zilis, A. Michael. (2018). Minority groups and judicial legitimacy: Group affect and the incentives for judicial responsiveness. *Political Research Quarterly*, 71(2), 270–283.